

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

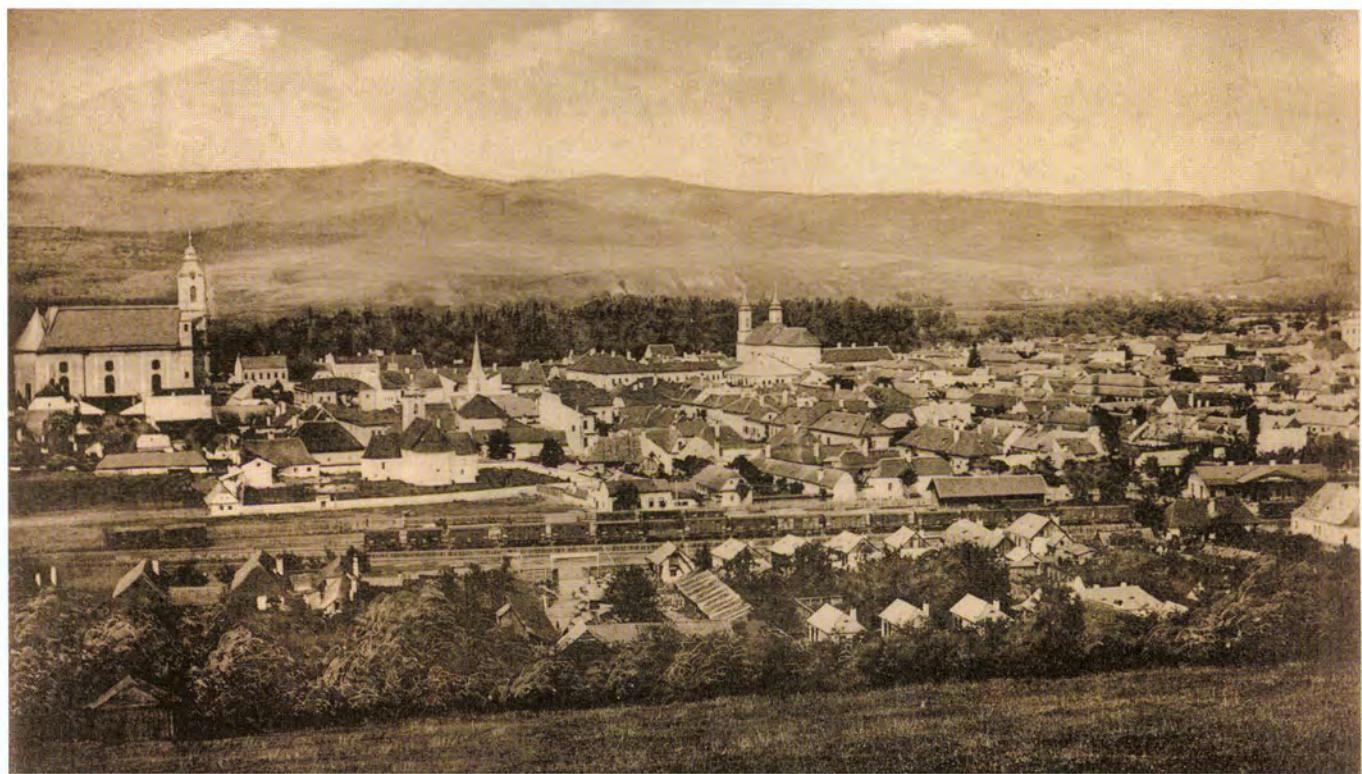
A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Kultúrák szintézise Szamosújvár városképében

Tamáska Máté

Szamosújvár városképe nem csupán erdélyi, de európai viszonylatban is kiemelkedő értéket képvisel. Kitüntetett művészettörténeti jelentőségét mindenek előtt barokk karakterének köszönheti.¹ Ismert, hogy

mények ezzel szemben nem nyugat felől, hanem Moldvából érkeztek Erdély földjére.³ A látszólagos elmentmondás mögött a betelepülő örmény diaszpóra integrációs stratégiája húzódott meg, amely az erdélyi

2. A város látképét uraló nagytemplom híven tükrözi az erdélyi örménység erős egyházi elkötelezettségét (archív képeslap a századforduló idejéből)

a barokk mint építészeti stílus és életforma, Bécs közvetlen hatásaként érvényesült a 18. századi Erdélyben.² A 17. század végétől több hullámban betelepülő ör-

rendi jogok kivívását a Habsburg ház iránti lojalitással kívánta biztosítani.⁴ Ennek az útnak volt meghatározó alappillére az egyházi unió, amely az örménység esetében a vallási és kulturális élet egészét átformálta.⁵ A 18. század közepére a szamosújvári örménység a nyugati katolikus egyháznak vált előretolt helyőrségé-

↖ 1. A templom mellett álló egykorú kereskedőcsarnok, amely a szocialista városfejlesztés áldozata lett (archív fénykép)

3. A városról készült egyik legelső felmérés, amelyen még egy hosszanti főter szerepel (18. század)

vé egy erős protestáns hagyományokkal bíró régióban. Az örmény barokk ebben az értelemben tehát a rekatolizáció egy sajátos művészeti megnyilvánulása volt. Sajátosságát az adta, hogy nem a főúri vagy az egyházi rend, hanem egy városi kereskedő népesség önkifejezéséről volt szó. Főként a polgárság sajátos lakhatási és gazdasági igényeivel magyarázhatjuk, hogy Szamosújvár korabeli építészeteinek volt egy másik – a barokkon túli – jellegzetessége is, amely a környékbeli városi, nemesi illetve kisnemesi hagyományok felé teremtett kapcsolatot. Az iménti felvetésből kiindulva elemzésünkben a 18–19. századi városképet a helyi építőhagyományok és a Bécsből importált barokk ízlés keveredéseként fogjuk értelmezni.

A Kolozsvártól alig negyven kilométerre fekvő települést egy „libalegelőn” mérték ki az 1700-as évek legelején.⁶ Gyors fejlődésére jellemző, hogy egy emberöltő múltán ott találjuk Erdély tíz legjelentősebb centruma között.⁷ A város sikere a kortársak figyelmét

sem kerülte el. Szongott Kristóf alapvető monográfiájában idéz egy 1775-ös kéziratot, miszerint Szamosújvár „válogatott és díszes épületeivel, derékszögű piacaival, egyenes utcáival az egész fejedelemség irigységét keltette fel; szép tervezete méltó a megtekintésre.”⁸

A „szép tervezet”, azaz a rászteres alaprajz az első figyelemremélő megjelenési területe a külföldről hozott barokk alapelvek és az erdélyi minták keveredésének. A városalapítás legelső koncepciója még püspöki székhelyet vizionált. Egy 18. század első feléből származó térképen láthatjuk, hogy a reprezentatív püspöki épületeket az úgynevezett templomkertben, a mai templom háta mögötti telken kívánták elhelyezni.⁹ Az önálló örmény katolikus püspökségről, illetve a püspöki városról szótt elképzélések azonban hosszútávon illúzióknak bizonyultak.¹⁰ A városterv azon elgondolása, miszerint a hosszúkás főteret egy

4. A Salamon templom gótikus kapukeretét a közelé Bálványosvárról hozatták át

impozáns barokk egyházi központ monumentális előkészítéseként építenék ki, már az 1720-as, 1730-as években sem volt realitás. A várost a polgárság építette fel, saját képére formálva azt. A léptékek (a templomot leszámítva) számottevően összezsugorodtak egy potenciális püspöki székhelyhez Képpest. A 18. század végére a piacteret egységes arányú polgárházzak ritmusa uralta, középen a városházával és az árkádos vásárcsarnokkal. A zárt, kisvárosias architektúra azt a kolonizációs hagyományt éltette tovább, amelyet az örmények közép-európai vándorlásai során több helyütt is találkozhattak, így például Lembergben vagy Besztercén.

Az alaprajzban beállt változásoknál is erőteljesebb stilusrétegződés figyelhető meg a város 18. századi építészeti emlékeiben. B. Nagy Margit kutatásiból tudjuk, hogy Szamosújváron a barokk csak az 1750-es évek után kezdett teret hódítani, szoros összefüggésben a katedrális kezdődő munkálataival.¹¹ Mindaddig az örmények helyi mestereket alkalmaztak. Eklátiáns példája ennek a mai óváros határában álló Salamon templom. Közkeletű nevét meglepő módon nem véddőszentjéről, hanem az alapító családról kapta. Az épület tömegkezelése későgöt hagyományokra utal, a közel Bálványosvárról hozott gótikus főkapu pedig a helybéli építészeti hagyományba való beilleszkedés igényét mutatja.¹² Ugyancsak befolyásolta Szamosújvár építészeti arcultatót, hogy a környékén igen fejlett késő reneszánsz kőfaragó kultúra virágzott, amely még az évszázaddal korábbi várépítési munkálatokhoz kapcsolódóan alakult ki. A műhely munkájának legszebb emléke a Szabadság tér 12. számú épületének díszes ablakeretezése.¹³

Az erősen lokális kötődésű késő gótikus és reneszánsz ízlésvilág azután sem tünt el a város építészeteből, hogy a 18. század második felében Szamosújvár az erdélyi barokk egyik legfontosabb centrumává vált. A reneszánsz térförmálás hagyománya mindenekelőtt a házakhoz csatlakozó boltíves tornákokban élt tovább. A tornác a reneszánsz főúri lodzsa egyszerűsített városi illetve kisnemesi változata, amely a 17–18. századi Erdélyben különösen kedvelt volt.¹⁴

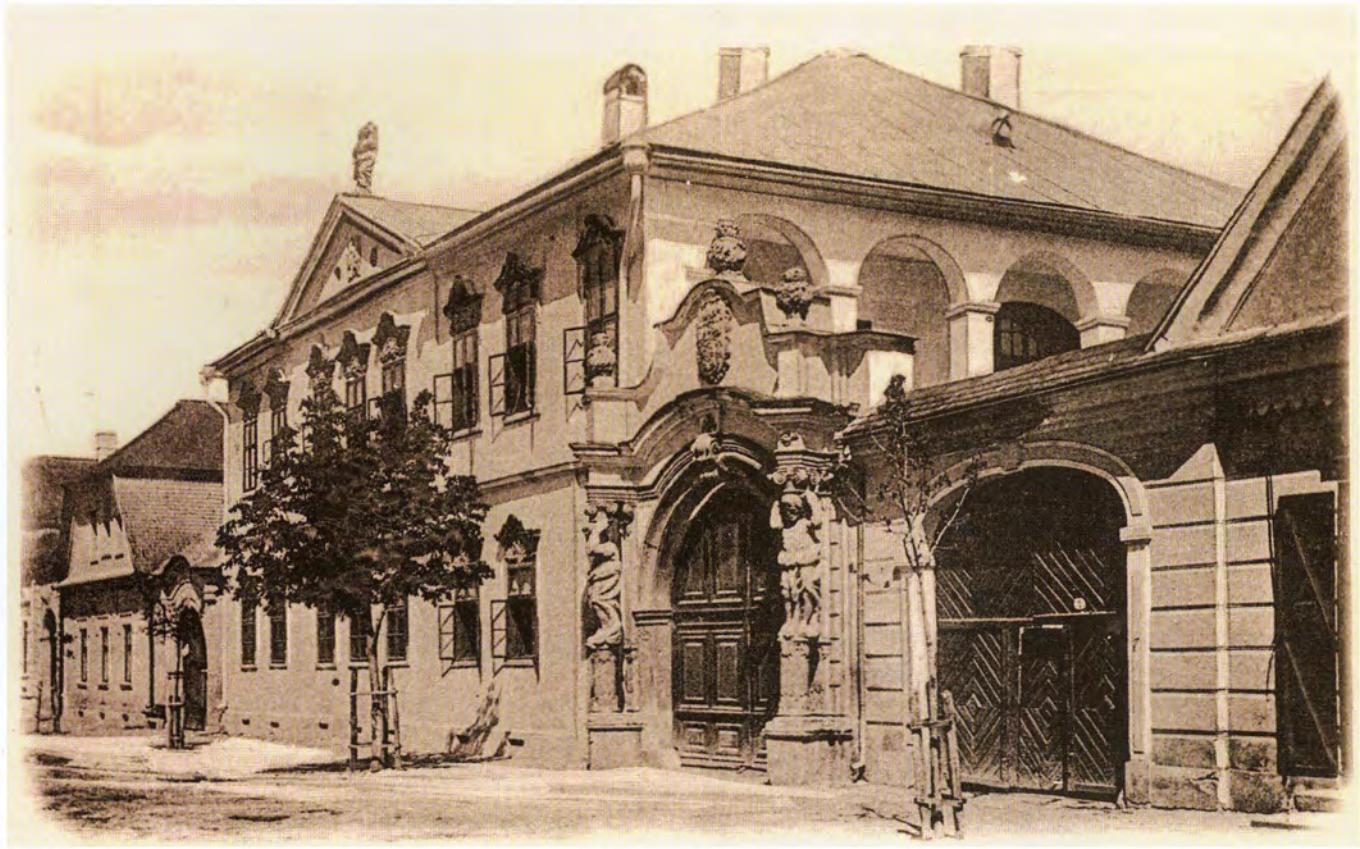
A tornác kérdése átvezet minket az örmény barokk építészet alapformájának kérdéséhez, amely számos

5. A szamosújvári örmény ház szerves része a tágas tornác, amelynek formai gyökerei a reneszánsz palota lodzsájáig nyúlnak vissza

párhuzamos olvasatnak hagy helyet. A geográfus Aldobolyi Nagy Miklós például kész formákat lát maga előtt: „Szamosújvár örmény városmagja meggyőző minden kétéltékőt afelől, hogy itt nem kezdetleges kísérletezést végeztek (...) az örmények, hanem egy hoszszú kulturális múlt lezárt tapasztalatait öntötték át városformába.”¹⁵ Építészettörténeti szempontból azonban kétségek merülnek fel a kész formák kapcsán. Az örmény ház ugyanis több kulturális hatás keveredéseként alakult ki és nyerte el klasszikus formáját.

Ilyen hatásként vehetjük számításba a helyi népi építészetet. Szongott nyomán elterjedt a nézet, miszerint az örmény ház közvetlenül a népi építészettelől fejlődött volna ki.¹⁶ Feltevése szerint az 1728-as tűzvész előtt háromhelyiséges faházak álltak Szamosújváron. A késsőbbiekben ezt a háztípust építették meg kőből, illetve egészítették ki újabb szobasorral. Szongott korának népi lakóházformáiból indult ki, pedig a 18. században a szamosi házvidéken még a kéthelyiséges, házból és pitvarból álló parasztházak voltak a meghatározóak.¹⁷ A népi építészet átvételeinek elmélete annál is inkább problematikus, mivel a letelepülő örménység a jobbá-

6. A nemességet szerzett Karátsonyi család palotája a vidéki kastélyépítészet városi környezetbe helyezésének jellemző példája (archív képeslap)

gyi státusznál jóval magasabb rendbeli pozíciót kívánt elérni Erdélyben.

A kolozsvári építész, Virgil Pop disszertációjában átfogó kísérletet tett az örmény házak alaprajzi tipizálásra. Munkájában arra a megállapításra jutott, hogy az örmény ház nem más, mint a középtengelyes vidéki kastélyépítészet leegyszerűsített, városi viszonyokhoz igazított változata.¹⁸ Eszerint a hosszanti telkek miatt az épületek szimmetriatengelyét kilencven fokkal befordították, ezáltal az árkádsor az udvari oldalra került. Ez az eljárás az emeletes Karátsonyi palota vagy a Lászlóffy ház esetében egyértelmű. Pop szerint azonban nemcsak az emeletes paloták, de a földszintes hosszúházak is a vidéki kastélyok redukált változatainak tekinthetők.

Pop maga is hangsúlyozza, hogy a nemesi építészetet imitáló törekvések mellett mindenkor erősek maradtak a kapcsolatok a helyi lokális építészettel. A lo-

kális kötődést azonban nem annyira a népi építőhagyományok jelentették, inkább a környékbeli városok. Annak ellenére ugyanis, hogy Szamosújvár ba-

7. Az erdélyi viszonylatban kiemelkedően igényes örmény barokk stílus leginkább az ablakkeretekben szembeötlő

rokk építészetének alapformája mai szemmel vidéken hat, a 18. századi viszonyok között az oldalhatáron álló tágas, egy-, illetve kéttraktusos hosszúház még egyértelműen városi formaként értelmezhető.

Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy az örmény barokk építészet alapformáját tekintve

8. Az örmény megrendelők igényességét mutatják a főként külföldi mesterek keze nyomát viselő műves köfaragások

egyszerre több hatást is magába olvasztott: a reneszánsz reliktumait, a korabeli kastélyépítészet alapelveit, a rendies városi lakóházmintákat, illetve csekélyebb mértékben ugyan, de a helyi népi hagyományokat is.

Az örmény barokk építészet további sajátossága Szamosújvár alapított jellegéből következik. Miközben az organikusan fejlődő középkori városok a 18. századra rendkívüli mértékben összezsúfolódtak, aminek következményeként zárt és emeletes utcafrontok képződtek, addig a frissen kimért Szamosújváron egy sokkalta lazább, szellősebb utcaképpel találkozunk. A nyugat-európai városfejlőést tanulmányozva Lewis Mumford hívta fel a figyelmet arra, hogy a 16–17. században egy új városforma született, amelynek jellemzője éppen az imént említett levegőssége, a szabad területek és a kertek markáns jelenléte.¹⁹ Ebben a városformában a házhoz szervesen hozzátartozik a kert, de nem olyasformán, mint a magyar szakirodalomban jóval inkább feldolgozott alföldi parasztvárosokban.²⁰ A koraújkori város ugyanis úgy tartotta meg vidékies arcultatát, hogy közben lakosságának foglakozási struktúrája nagyon is

urbánus volt. Jellemző, hogy Szamosújváron a nem mezőgazdasági népesség aránya a korszakban 50–60 százalék között mozgott, ami erdélyi szinten kiemelkedően magas értéknek tekinthető.²¹

Noha az alaprajznak és a házak tömegének döntő fontossága volt a városkép alakulásában, Szamosújvár erőteljes barokk jellegét nem ennek, hanem a kapukon és az ablakkereteken alkalmazott díszítményeknek, a kerékvetőknek, szoborfülkéknek, illetve egyéb járulékos kisarchitektúráknak köszönheti. Ezeknek a díszítményeknek a kapcsolatai túlmutatnak Erdély határain. A kőfaragó mesterek a Monarchia örökösi tartományaiból érkeztek, főként Alsó-Ausztriából és Morvaországból.²² A szamosújvári örménység mint mecénás és építető a 18. században vezető szerepet játszott a barokk erdélyi meghonosodásában. Ezzel kapcsolatban a hetvenes-nyolcvanas évek műemléki felmérésein végző

9. Igen jellemző az örmény barokkra, hogy még az olyan tisztán funkcionális kisarchitektúrák esztétikumára is ügyelt, mint a kerékvető

10. A Dragoș Vodă utca 8. szám alatti ház (ma Martaian házként emlegetik). A díszítmények gazdagságához képest a házak tömegformája vidékies maradt, ami azzal járt, hogy a kapu a szamosújvári utcaképben kiülön életet él a háztól, önálló tömegformaként jelenik meg

Miklósi Sikes Csaba meglátását érdemes idéznünk: „Sümeg alig 150 km-re esik Bécstől, de ennek hatása sokkal erőteljesebben van jelen a mintegy 800 km-re fekvő Szamosújvár barokk építészetében.”²³

Nemcsak Sümeggel, de a környékbeli városokkal összehasonlítva is elmondható, hogy Szamosújvár karakterében szembeötlő módon érvényesül a barokk jelleg. Az Alsó-Ausztriát, Dél-Csehországot és Dél-Morvaországot idéző kőfaragványok annál inkább feltűnők, minél inkább tudatában vagyunk a házforma vidékies, kisvárosias léptékének. A 18. század végi városban csak néhány emeletes palota emelkedett ki a fölszintes városszövetből. A földszintes épületek relatív szűk falfelületein nem állt fenn a díszítmények is-

métléséből adódó szabványhatás, ami a nagyobb erdélyi városok összevont telkein felépült palotákon, ahol hat-nyolc ablak sorakozik a homlokzaton, elkerülhetetlenül bekövetkezett. A kisvárosi lépték emeli ki a nagykapuk díszítményeit is. A hagyományos középkori városok piacterein a 18–19. században már általános volt az emeletes homlokzat, ahol a falfelületek szinte elrejtették a kapudíszítéseket. Szamosújváron ezzel szemben az épület fő tömegétől elkülönülő kapu külön építészeti elemként vonzza magához a tekintetet, mintha csak egy szobor volna.

Az összkép, amelyet az örmény barokk építészet a különféle kulturális hatások szintéziseként létrehozott, számtalan részletében máig fennmaradt. Ennek

oka, hogy a 19. század második felétől Szamosújvár elvesztette fejlődésének társadalmi alapjait.²⁴ A századforduló építészeti beavatkozásai okán a városkép jelentősen, de a lépték csak kis mértékben változtak. Ennek köszönhetően a historizáló épületek mellett a barokk továbbra is megőrizte karakterformáló szerepét. A huszadik századi háborúk és társadalmi válságok még ezt a szerénynek mondható építészeti

átalakulást is megakasztották. Az 1970–90 közötti évtizedekben napirenden volt ugyan a belváros szanalása, de egyedül a vasút felé vezető tengelyt bontották el. A forradalom óta eltelt két évtized nem hozott látványos átalakulást, sem pozitív, sem negatív irányba. Ugyanakkor reményre adhat okot, hogy a közelműltban megindult több régi épület műemlékileg hiteles rehabilitációja.

JEGYZETEK:

- ¹ Virgil Pop, *Armenopolis: oraș baroc*, Cluj Napoca, Accent, 2012, 302.
- ² B. NAGY Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben, Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion könyvkiadó, 1970, 357.; SZEKFÜ Gyula, *A tizennyolcadik század*, 2. rész, A barokk-rendi korszak = HÓMAN Bálint, SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, IV, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943, 366–372.
- ³ PAL Judit, *Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*, Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute, Center for Transylvanian Studies, 2005, 174.
- ⁴ KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. ŐZE Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006, 67.; MIKLÓSI SIKES Csaba, *Örmény kutatások Erdélyben az 1980-as években = A 300 éves örmény szertartású római katolikus egyház és közösségei Magyarhonban régén és ma*, szerk. Issekutz Sarolta, Budapest, 2000. szeptember 29 – október 1., Budapest, Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, 2001, 129.
- ⁵ NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja*, Doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2008.; Kovács Bálint, *Az irodalom és vallás kulturális közvetítő szerepe az erdélyi örmények integrációja során a 18. században*, Doktori értekezés tézisei, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 7.
- ⁶ SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár szab. kir. város monografiája 1700–1900*, I, Szamosújvár, Aurora, 1901, 104.
- ⁷ SONKOLY Péter, *Erdélyi városai a XVIII–XIX. században*, Budapest, L'Harmattan, 2001 (Atelier Füzetek), 279.
- ⁸ SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár, a magyar–örmény metropolisz írásban és képeken*, Szamosújvár, Aurora, 1893, 20.
- ⁹ MOL: S 84 No 0087: A szamosújvári vár. Kéziratos térkép. Erdélyi főkormányzósáki térképek. (német nyelvű, 18. század)
- ¹⁰ SZONGOTT, *Szamosújvár szab. kir. város...*, i.m., IV, 48.
- ¹¹ B. NAGY Margit, *A barokk Szamosújvár születése*, Építés–Építészettudomány, XV, 1983, 32.
- ¹² Uo., 29.
- ¹³ Uo., 30.
- ¹⁴ BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943, 107.
- ¹⁵ ALDOBOLYI NAGY Miklós, *Örmény Szamosújvár – magyar Szamosújvár. Szamosújvár története, az örmények betelepítése, népesedési adatok 1880–1941*, Hitel, 1944/2, 106.
- ¹⁶ SZONGOTT, *Szamosújvár szab. kir. város...*, i.m., IV, 48.
- ¹⁷ GILYÉN Nándor, *Az erdélyi mezőség népi építészete*, Budapest, Terc, 2005, 42.
- ¹⁸ Virgil Pop, *Armenopolis: oraș baroc*, Teza de doctorat, București, Institutul de Arhitectură „Ion Mincu”, 1997, 91.
- ¹⁹ Lewis MUMFORD, *A város a történelemben*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1985, 310.
- ²⁰ ERDEI Ferenc, *Magyar város*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 255.
- ²¹ SONKOLY, 7. jegyzetben i.m., 243, 252.
- ²² B. NAGY, *A barokk Szamosújvár...*, i.m., 36.
- ²³ MIKLÓSI SIKES Csaba, *Szamosújvár és Sümeg barokk belvárosának építéstörténeti sajátosságai = Tusnád 1998. Történeti városok védelme*, Nemzetközi Tudományos Konferencia, szerk. BENCZÉDI Sándor, HLAVATHY Izabella, Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe, Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság, 1999, 69.
- ²⁴ BÁNYAI Elemér, *Egy népfaj pusztulása*, Pesti Napló, 1905. aug. 27., Újraközli: Erdélyi Örmény Gyökerek füzetek, 2000/46. 10–13.